Забутим творцям присвячую

1

Дивні думки почали відвідувати Григорія віднедавна. Ще коли розписував він одну з церков, відчув, як гіркота починає оволодівати його єством. Архімандрит був невдоволений з тої роботи, і всі прийшли до думки, що він уже старіє і йому варто покинути пензель для звичайного чернечого життя. Він тоді нічого не сказав, але коли спинився на горі і побачив, як сідає за овид сонце, зрозумів, що все говорене йому — дурниця. Бо він побачив сонце раптом так, як не бачив ніколи. Це було велике, неймовірно сумне людське обличчя. Воно плакало зовсім так, як плаче за вмерлим сином мати, а довкола нього танцювали, вигинаючись голими тілами, молоді веселі духи. Він довго дивився на те чудове, неземне видиво, і йому стало ще гіркіше на серці. В глибині душі відчував, що в нього вливається якась інша сила, зовсім відмінна від тої, яку знав, працюючи над іконами чи розписами церков. Ця сила витісняла ту, стару, і… він справді вже не чувся здатним на якусь роботу при розписах.

2

В одну із чорних ночей 1608 року, коли сон полишив його і в голові крутилися дивні думки, він відчув, що в кімнаті хтось є. Двері були надійно зачинені зсередини, але це почуття не покидало Григорія. Він зважився розплющитися, щоб крадькома озирнутися. Келія нагадувала склепіння, голі стіни м’яко топилися в мороці — проступали нечіткі обриси стола і стільця. Вікно просвітліло — надворі було місячно. В глибині мешкання хтось стояв. Григорію перехопило подих, але він вирішив не піддаватися. Сів на ліжкові і вдивився у ледь бовваніючу постать.

Не міг достеменно засвідчити, чи сон це був, чи ні. Можливо, сон, бо йому відразу здалося, що знає ту прояву. Але мав сумнів — ось уже з тиждень на нього нападають нічниці. Намагався пильніше вгледітись у прояву, запам’ятати риси обличчя й поставу. Але хоч розплющувався, аж почали боліти від напруги очі, розгледіти нічого не міг. Проява мала обличчя і водночас не мала його, мала поставу й розмивалася сутінком. Йому стало шкода, що він без вуглика, — чим більше вдивлявся, тим постать у кутку чіткішала. Чи то собака, чи кіт, очі величезні, сірі, сіре закучмлене волосся — проява дивилася на нього і хотіла здаватися страшною.

— Стривай! — крикнув він, витягуючи руку. — Стривай!

Він почав кресати вогонь, сипалися іскри, і постать серед тих іскор стала ще чудніша. "Чудний чорт серед іскор", — бубонів Григорій, роздуваючи вогник. Він уже тримав у руці свічку і, виставивши її вперед, вдивлявся чітким поглядом у пришельця.

Постать заворушилась у мороці. Здавалося, позіхнула, бо на нього зимно повіяло. Вже шукав біля столу вуглика, і його руки почали тремтіти з нетерплячки.

Чорт, однак, розпливався. Здавалося, світло з’їдало його.

— Зачекай! Зачекай! — крикнув Григорій і кинув на стіну перші лінії. Він поспішав, та й було чого — постать перед ним хиталася, як зображення на воді, вже не було в неї ні рук, ні ніг. Проте він був задоволений. Вуглина ходила по стіні, в нерівних спалахах свічки вже проступала сама проява — чудна, вуглувата і без обличчя. Утома валила Григорія з ніг, він випустив вуглик і довго засмучено дивився на витвір рук своїх.

Тоді постать відпливла зовсім. Він відчув, що на груди йому ліг тягар. Не відав, чи то був сон, чи ні, знав, що кілька тижнів перед цим його

мучила несплячка, а в голові поселилися від того химери. Охопило його дивне отупіння, хвилі байдужості, що накотились і заплеснули. Вже не міг визначити, що хочеться і можеться, не міг розклепити повіки, а в нутрі поселилося відчуття втрати. Думки розладналися й не вилаштовувались, як звичайно, у вервечку — повзали, мов раки. Він стиснув руками голову і сів.

3

Прокинувся з важкою головою. Дзвонили на утреню.

З келій випливали чорні тіні ченців, він рушив і собі. Сіре ранкове світло освітило стіну — Григорій здригнувся. Дивний, дуже дивний малюнок він побачив. Страховище, якого й не вигадаєш: собака чи кіт, а може, людина?.. Він вийшов надвір, у вічі вдарив сильний вітер, побачив схилених ченців — вони майже бігли до церкви. Йому ж захотілося повернутися. Ще раз глянути на те страховище на стіні і ще раз оцінити той малюнок. Але стримався, забубонів молитву й пішов нахильці за розхристаними постатями, яких кликав до себе застуджений дзвін.

Після сніданку його покликали до архімандрита Мелетія. Архімандрит говорив із ним лагідно: він розумів, що його роки вже не ті, та й взагалі, коли б Григорій хотів, ага, коли б він хотів, міг би зайнятися господарчими оборудками, керувати хоч би одним із монастирських фільварків.

— Я хотів би спочити, — сказав хрипко Григорій.

— Звісно, звісно! Але моїх слів не забувай…

Григорій звів на архімандрита палкі очі. Вони були з Мелетієм ровесники, майже одночасно прийняли чернечий габит і багато років прожили разом. Більше того, їх колись зв’язувала спільна пристрасть, коли були ще молодими хлопцями, хай і в чорній одежі. Йому раптом

згадалася сьогоднішня ніч і та дивна проява, здається, світив місяць, хоч зараз зовсім не час місячних ночей; незвідь-чому згадувалися йому й давні ночі, коли перестрибував монастирський мур і біг між кропиви й дерези. Попід кущами світилися малі хробаки-світляки, йому було душно, бо там, за тином, чекала на нього Ганна. Він скидав із себе на ходу чернечу одежу і біг напівголий. "Божевільний, — шепотіла Ганна, коли він перестрибнув через пліт. — Ченче, чортовий ченче! — лаялася вона, коли він перекидав її на сіно. — Май повстримність, ченче!" І його розбирала лють за те, що він чернець, і за ці дурні слова про повстримність. Вгризався їй у губи, й тямки не маючи, що так само вгризається в ці губи його приятель Мелетій. Але в ньому клекотів диявольський вогонь, і він згоряв, як скибка. Відтоді минуло багато часу, однак вряди-годи поверталося, особливо коли бачив архімандрита.

Стояв і дивився на Мелетія, в того було особливе обличчя: смугляве, невиразне, якесь таке, що погляд зіслизав з нього й губився, щось достеменно схоже до тої нічної появи — не мало в собі нічого примітного, здавалося, ніс, рот, губи не існували окремо, вони пропадали. Григорій дивився на гладкі, майже жіночі плечі архімандрита. "Як я не помічав цього раніше", — думав Григорій.

Мелетій його відпустив, і Григорій відчув, як важко почала боліти йому голова. Цілий світ заслався перед ним, коли повертавсь у келію, шалений вітер звіював, зривав з нього одежу, і він мимохіть схопився руками за обличчя. Здалося, що навколо ще й досі та ніч, він спить, а в кутку стоїть той самий бовван.

Зайшов у келію і замкнув за собою двері. Дивився на ту прояву, яка спокійнісінько стояла собі на стіні, і його зморозило. Обличчя в прояви не було, добре пам’ятав, що не встиг його замалювати. Зараз же на нього дивилося — Боже милостивий! — обличчя архімандрита. "Боже милостивий!" — прошепотів Григорій і захитався, захоплений якоюсь тугою.

Коли відірвав обличчя від долонь, в келію впала сонячна стяга. Навколо стояли знайомі речі, так само звисала низька стеля. Слизький острах заповз у душу, і він відчув, як голосно затіпалось у грудях серце.

4

Кілька років тому завітав був до їхнього монастиря знаменитий Іоанн із Вишні. Григорій вирішив був порозмовляти з ним, бо вже тоді турбував його неспокій. Простував через сад і ніяк не міг позбутися того химерного почуття: на серці лежав тягар, а небо здавалося приспущене. Келія, яку відвели для Іоанна, була низька й сутінна, йому треба було перечекати хвилю, щоб призвичаїлися очі. Стіни були голі, як і скрізь, низька стеля згинала їх, а крізь мале віконце ледве сочився похмурий день. Його вразив тоді Іоанн — його високий лоб, сухе, аскетичне обличчя і якась чорна затятість у погляді. Вони говорили довго й щиро, бо раптом знайшли один в одному те, чого бракувало обом. Він чує й зараз сумовитий та сумирний Іоанновий голос:

— Тепер такий гріховний час. Владики, архімандрити й ігумени починили зі святих місць собі фільварки, а самі зі своїми слугами та приятелями переховуються в них тілесно і по-скотському. Вони лежать на святих місцях, загрібають гроші, дівкам своїм віно готують, жінок таємно тримають і прикрашають їх, слуг примножують, барви на себе чіпляють, карет жадають, до розкоші поганської прагнуть.

Він дивився на цього дивного чоловіка, і вже тоді йому хотілося намалювати його. Але якось не так, бо цей чоловік… ні, він не розумів іще до кінця своєї думки. А сумирний голос усе говорив і говорив:

— Диявол сьогодні дає все. Хочеш бути старшим над званнями духовними, проси — будеш, хочеш бути біскупом — впадь і поклонися йому. Хочеш світської влади й земного титулу — впадь і поклонися. Дасть усе, що забажаєш. Чи хочеш бути військовим, підкоморієм чи суддею, каштеляном чи старостою, воєводою чи гетьманом — впадь і поклонися

йому. А коли впадеш і поклонишся, він знайде твою міру і простоту, чим тебе обагатити і як обплутати спокусами нашого часу.

Григорій тоді слухав цих натхненних і гарячих слів, і йому здавалося, що, попри все, — це тільки півправди. Може, тому сказав:

— Як на мене, диявол не живе на землі. Є тільки ми. Ми і наші пристрасті. Є натура наша — сила і слабкість наша. Рай і пекло — теж наша душа…

Іоанн нічого не відповів, тільки позирнув колючим поглядом і примовк. Говорити більше не було про що. Але Григорій не хотів кінчати цієї розмови, була потрібна йому.

— Ви з’єдналися зі своєю химерою, — сказав Іоанн. — Чи маєте якусь сильну пристрасть?

Тільки тепер, через кілька років після тієї розмови, він збагнув, що Іоанн казав правду. Тоді він заговорив про інше.

— Світ — не тільки боротьба, — сказав він. — Не тільки вмістилище гріхів та святості. Це його барви, краса і радість.

— Барви, краса і радість — це і є святощі, — вигукнув раптом Іоанн.

— Людина може побачити схід сонця, і це може висвітлити їй кров, — сказав тоді Григорій.

— Це і є побачити святощі! — так само гаряче сказав Іоанн.

— Не знаю, — мовив спокійно Григорій. — Можливо. Але тільки тоді можна жити просто, коли бачиш і відчуваєш пристрастю.

Григорій позирнув на Іоанна. Той мовчав. Тільки пильно й уважно зирив гострим та колючим зором. За вікном стало видніше, він повернув голову й побачив, що то пробивається крізь гілля дерев сонячне проміння. Сипало крізь зелену крону іскристі та яскраві спалахи, і ці спалахи запалювалися зелено-жовтим сяйвом. Тоді Григорій сказав таке, про що раніше не думав:

— Мені хотілося б намалювати рай і пекло. Але в собі самому.

— Боїтеся себе? — жорстоко спитав Іоанн.

— Боюсь, — шепнув Григорій. — Але хочу жити. Боюся завтрашнього в собі, в мені й зараз ховається кволість.

— А може, це гложе пристрасть вас, чоловіче? — просто сказав Іоанн. — Адже й пристрасті бувають двоякі. Стережіться таких, котрі руйнують душу.

— Це не завжди можна розрізнити, — сказав тоді Григорій. — Але я знаю інше: людина повинна лишатися людиною, інакше вона стає звіром.

5

Ця розмова повернулась у сьогоднішній день, і він уже знав чому. У себе в келії він сів на ослін, і йому стало смутно. А може, це була й не жура, лише так собі: трохи поганого настрою, трохи незрозумілого хвилювання і той постійний біль: боліла йому голова. Він подумав про старість, що підступала досить близько. Була як людина й подорожній, і він знав, що це для нього подорожній до кінця. Відчув, що починає більше втомлюватися, — те, про що раніше не думав, — ніколи не знав перевтоми і голоду. До нього приходили згадки й тривожили душу — минулий він, минулі слова й обличчя, все, що відійшло, як сон. Невидимі примари обплутували мозок, чи не тому його почали мучити по ночах нічниці? Видавалися також живими істотами, але безтілесними. Часом він

розширював з ляку погляд: чи все пережите не лишило на дні душі чорного накипу? Його постать горбилася й никла, мов неживі, висіли руки, і тіло наче обм’якало. Голова непевно трималася на в’язах — Григорій важко дихав.

6

Але це був тільки перепочинок. Бо в глибині його нутра починала жити інша сила, владна й потужна. Він дивився на той малюнок на стіні й помалу оживав: чи собака, чи кіт, а в нього обличчя, гм… Іоанна. Його струснуло — це було несподівано! Швидко кинувся до свіжої вуглини. Загуляла по стіні рука, хапливо вистрибували з-під пальців лінії. Ось вони: звір з обличчям архімандрита і звір з обличчям Іоанна. Вони обнялися й хочуть танцювати. Танцювати чи боротися. Крива усмішка лягла Григорію на вуста, йому ставало весело. Бо до тої пари малював він ще й третє страховище — зі своїм власним обличчям. Вони тісно обнялися, переплелися руками, підіймають ноги й вже починають танець. Шалений і нестримний, якому немає кінця. Бо це одна пісня, пісня про ненависть, заздрість і хіть. Пісня про аскетизм і непримиренність. Пісня про неспокій духу. Вони танцюють на цій стіні, веселі босі хлопчаки, які завчасно постаріли в світі, що шукає розваг, у світі, який є великим, грубим барилом — до нього стоять у черзі великі й малі, багаті й убогі.

Він працював, доки не змлоїло йому пальці. Тоді, розбитий, підійшов до вікна. Дивився крізь шибу на сад, на дорогу за тим садом: ходили темні постаті — вічна картина. Досі таким вічним здавалося йому в житті все: й оце мешкання, де зараз так незатишно, і він сам, відколи це почалося. Здавалося, світ втратив звичайну рівновагу. Він зрадів останньому слову: саме рівновагу! Побачив за вікном осінь, ранню осінь, хоч опадало листя. Хоч летіло, живе й неживе, — мало ще сік від літа, але не мало життя. Це було завершення — там, за вікном, воно виразно про себе нагадувало. "Це вже все, вічний подорожній Григорію, — сказав він подумки. — Ти вирвався з полону обов’язкових дрібниць, що складають життя, і підійшов до порожнечі. Ти залишився наодинці з собою й шукаєш мужності, бо для тебе вона не самозрозуміла. Ти,

здається, тратиш рух, Григорію, адже відсутність тих щоденних дрібниць — це і є відсутність руху".

7

Він вийшов надвір: дзвонили на обідню. Вітер ударив щосили, і він, не маючи сили опиратися, пригнувся ледве не до землі. Попереду, з боків і ззаду йшли ченці, його браття, з ними він прожив тут не один рік. Ішли покірно й пригноблено, як отара. Після служби так само йшли в трапезну і їли скромний обід. Архімандрит сидів на чолі столу, в нього був величавий і спокійний погляд. "Після цього обіду він їстиме інший, — подумав Григорій, надбираючи ложкою страву. — Так само, як більшість із братії". Він побачив раптом те, чого бракувало йому. Чернець, обмотаний ковбасами, в штанях і в свиті з ковбаси. В чоботях із ковбаси і в шапці. Він побачив іншого ченця, обвішаного бутелями і пляшками, в іншого кричала гуска, гуска — рука, в іншого — гуска на голові. Ні, гуска-голова! "Я, певне, божеволію", — подумав він.

Ледве не біг до своєї келії. Вуглина заходила по стіні, посередині стояв майже скінчений образ диявола з обличчям Мелетія.

Коли покинула його сила, він ліг і довго лежав. Відчував піднесення, хоч не було в тілі ні краплі снаги. Піднесення затоплювало його з ніг до голови — наче виростали за спиною крила. Такого настрою не переживав, здається, ніколи — був то чудовий настрій, такий, що Григорій почав сподіватися: завтра знову відчує звичну тверезу впевненість.

Але обличчя його було бліде й нерушне. Рука безсило звисла донизу — не мав моці її підняти. Сутінки скрадалися, наче безтілесні відьми, обережно заповзаючи в кутки і світячи звідтіля холодними очиськами. Після того все переплуталося. Він утрапив у якісь печери чи підземелля. Його вдарило в піт, а коли прочунявся, був серед посіченої вогниками свічок темряви. Притулився до стіни, боліла голова, здавалося, хтось

немилосердний побив його. Думки вовтузились у мозку, і він не міг їх розплутати. Врешті, йому здалося, що думки болять також. Наче з підземелля, доходив до нього Мелетієвий голос і його роблено-лагідні слова. Думки розтавали, як лід уліті, і було важко спом’янути, як сюди втрапив. Це хід до пекла чи раю, диявола чи Бога? Григорієві здалося, що почув із глибини дихання. Стало зимно, й пробрало до кісток.

— Ми наче риба, — бурмотів він, — зловлена до сіток, безмозка риба, і вже в сітях запускаємо один в одного пазурі.

Він напружився, щоб запам’ятати цей образ, — міг згодитися для роботи.

Так, сьогодні йому важко. Ще не відчував такої знесили, що сковувала руки й ноги. Й очі. Подумав: який дивний у нього зараз сказ — робиш незвідь-що і все-таки робиш! Григорій спробував сісти, але рухатися не міг. Неспокій, однак, не зникав. Дивний і йому самому до кінця не збагнений неспокій.

Все-таки сперся об стіну й спустив на землю ноги. Йому в голову зайшли дивні думки — думав, що життя потрапило в якусь окремішню від загальної течію, і це приносить чудне відкриття. Він думав: чому пішов у ченці — мав би жінку, дітей, знав би свої прості потреби і мав би прості вимоги. Вони, подумав він про своїх братів по обителі, і тут мають прості потреби і вимоги. Всі, за винятком одного. Іоанна з Вишні. Йому захотілося раптом залитої сонцем тиші. Святої великої тиші, в якій би втонуло все, що мучить його й тривожить, яка б зцілила його душу. Здалося, в глибині цього вечора тризвонять дзвони. І забаглося тиші без таких дзвонів, що віщують про час, смерть, молитви, прохання, бажання. Григорій заплющився: виразно чув дзвони, м’які, оксамитні. Воно приходило до нього поволі, це почуття, охоплюючи голову, руки, ноги, нарешті, серце, — потекло, як колискова, що її співає мати, і як голубий ранок, ще не зачеплений курявою дня. Все повилося хмелем, густими притоками смерку, а може, й світання: тиша однакова і ввечері і вранці, подумалося йому. Але хотілося саме відчуття ранку, саме співу голубих

рос — цей настрій був чуттєвий, йому цього хотілося. Можливо, прийшов час, коли душі треба розхилитись і прийняти в себе більше розчулення? І це було б перепочинком, хоч та тривога, яка почалася, відколи пензель безсило провис у руці, завжди житиме на дні душі.

8

Він встав, засвітив свічку й почав пильно придивлятися до малюнка на стіні. Пішов зі свічкою вздовж стіни: на нього дивилися знайомі обличчя тих, з ким прожив у цих келіях не один рік. На нього дивилися скупі, заздрісні, ласі, хтиві, пожадні, самовдоволені, обжерливі, підступні, улесливі, дурні, брехливі, лихоємці, облудники, п’яниці, злодії, боягузи, живодери, хвальки. Вони обсіли всі стіни його покою від підлоги до стелі, сплелися руками й ногами в один велетенський клубок, вони сопли, чвакали, кричали, скавчали, жалілися і хвалилися. Григорій обдивився їх кожного зокрема — серед них був і він сам у тому танкові з архімандритом та Іоанном; він сам був і в іншому — там, на стелі, у сліпій гонитві за Ганною. Голою й принадною, аж йому й тепер застеляє світ — він впустив раптом на свічку сльозу. Вогник метнувся, скривився і знову замигтів перед хитливим сонмом.

Але біля цих облич йому треба ще попрацювати. Сів у крісло, поставив на столі свічку й відчув утому. Тільки тепер згадав, що не пішов на вечерню. Але рухатися не хотілося, і він закоцюб, освітлений нерівними спалахами.

Тоді в двері застукано. Він не відповів. Почувся стривожений голос ченця Олексія:

— Агов, брате Григорію! Чи ви живі?

— Живий, — сказав неголосно. — Але я приймаю покуту. На великий рішенець я зважився, брате Олексію. Передайте отцю ігумену, що я волію стати затворником…

За дверима стояла тиша. Олексій, певне, був вражений.

— Брате Григорію! — сказав прохально.

— Я приймаю покуту, — так само рівно й голосно сказав Григорій.

Від дверей зачопали поспішні кроки. Вони всі здивуються, повільно думав він. Вони всі жахливо здивуються! І бігтимуть дивитися. Але вони нічого не побачать, принаймні тепер. Потім його зроблять святим, якщо цього захоче, звичайно, Мелетій. А коли помре, ввірвуться сюди, побачать і зрозуміють. Потім збиватимуть тиньк, і малювання розсиплеться разом із тиньком у порох. Ще потім… Він уже дрімав. Ще потім покриють келію новим тиньком. А його, можливо, проклянуть…

Йому стало марудно. Так марудно, що підійшов до вікна й притулився лицем до оболони. Здавалося, там, у ночі, розквітають дивні, небачені квіти, там ходить десь неприкаяна Ганна, хоч тепер вона вже така ж стара, як і він. Але він бачив Ганну й досі молодою — он вона, стоїть і чекає на нього. А може, до неї крадеться архімандрит? Чи хтось із служок архімандритових веде її до нього? Григорій відчув озлість. Але тільки на мить. Наступної хвилі на обличчя його лягла мудра й спокійна всмішка.

9

За якийсь час у коридорі затупали десятки ніг — це бігли ченці. Застукано в двері, вони щось заговорили й закричали, проте він не слухав. Сидів на своєму ослоні й чекав. Голоси стихли, й почувся поважний, впевнений поступ. Ішов архімандрит. Григорій упізнав його урочистий, повний самоповаги голос:

— Чи тверде ваше рішення, брате Григорію?

— Тверде, — чітко й голосно відповів він.

— Чи тверезо ви усвідомлюєте силу обітниці, яку кладете на себе?

— Усвідомлюю, — сказав Григорій.

— Помолимося, браття, за гідну слави самопожертву брата Григорія, — сказав рівний, урочистий Мелетієвий голос.

Він почув шамотіння. Ченці молилися. Це тривало довго, чи, може, так йому здалося.

— Завтра прийде тесля, — нарешті сказав Мелетій, — заб’є ваші двері й проріже віконце, їжу вам приноситимуть найпіснішу: хліб та воду. Слава Йсусу Христу!

— Во віки віків! — сказав Григорій.

Зашамотіли кроки, і йому полегшало. Знову підійшов до вікна і побачив увіч ті нагадані нічні квіти. Ними має обрости вся стеля. Стеля в квітах, по яких біжить Ганна. Він теж біжить по тих квітах і вже ось-ось має наздогнати її. В нього розчепірені пальці на руках, божевільні очі і радісно перекривлений рот.

10

Хотів зібрати в собі більше сили, бо більше відчував у собі й безсилля. Потрібно було йому ще немало витримати: все, що задумав, — тільки сліпі зариси, які мають покритися фарбами, тобто віднайти свою плоть. Йому ще працювати довго й безтямно, але для того, щоб виконати таку працю, душі потрібно жити інакше. Потрібно волі, щоб витримати урази, що проголошуєш їх для себе. Тож він піддався повстримності. Розпластався долі, відчуваючи щокою холод долівки, і йому здалося, що почув від тієї долівки спів.

Так, це були голосні, рвійні, поганські пісні. Хтось десь співав їх — і йому бачився далекий час власного дитинства, ігрища на лугах, стрибання через вогонь і ці ж таки співи. Ці ж таки голоси, високі, чисті, з якимось недозволеним захватом. Він слухав той спів — голова була ясна. Тіло клеїлося до долівки і вже наче втрачало свої форми: розливалося, як густа фарба, — лише там, де був мозок, тліло незгасне світло свідомості. Він хотів такого відчуття — було потрібне йому. "Для того, — подумав, ледве вловлюючи нитки думки, — щоб мати силу застереження, силу людини, яка може витравити з себе інстинкти звіра".

11

За деревами висіло величезне, наче намальоване, сонце й лило останнє проміння. Він довго стояв перед вікном, аж доки не зустрівся з чиїмись очима, що пильно на нього зорили. З-за великої столітньої липи виглядав до нього Олексій.

Відійшов від вікна й затулив його. В келії від того стало сутінно, але було байдужки. Взяв ступку й почав розтирати фарби. Він тер їх старанно й довго, закутавши ступку в свиту, щоб не було чути звуку, а в нього перед очима веселково грали кольори. Він бачив осінь, зиму, весну і літо, бачив обличчя з різними виразами: задоволені, захоплені, обриджені, смутні, перелякані, сердиті, сонні, лихі, щасливі, люті й лагідні — все це поєднувалось із барвами, тонами й відтінками, вкладалось у якусь свою, не збагнену ще гармонію — відчував те, як радість.

В дверях у нього вже були дверцята, які зробив підсліпуватий чернець-тесля, — єдиний, кого не цікавило, що робить він тут. Тепер міг відчиняти чи зачиняти дверцята сам. Потім попросить вапна й цегли й замурує єдине своє вікно. Зараз… ні, зараз воно ще потрібне.

12

Знеможений та вислаблий, він падав після роботи на ложе і неначе провалювавсь у глибокий колодязь, у темні й холодні лабіринти. Йому здавалося, що повертається з ніг на голову — був у тих колодязях комашиною, яка котиться в неозоре й безвиглядне ніщо. Відтак побачив себе дитиною у світі метеликів та хрущів — до нього повільно наближається мати.

— Це я, сину, — сказала йому. — Захотілося мені подивитися на тебе. Матері чутливі, навіть коли їх немає на світі, а коли в їхніх дітей горе, вони покидають могили. В тебе горе, синку, скажи мені, горе?

Григорій хитав заперечно головою. Впустився на коліна, і мати обняла його за голову.

— Бідненький мій, — сказала вона. — Хто тебе пожаліє? Так і живеш у ченцях. Чоловікові не можна без жінки. А де твої діти, а мої внуки, синку?

Григорій хитав заперечно головою. Бо не міг говорити.

— А душа? — спитала вона. — Чи спокійна вона в тебе?

Григорій хитав головою, йому хотілося плакати. Тоді вона відпустила його й поволі розчинилася серед іскристого проміння. Лише мертво й блідо палилися непотрібні в цьому осяянні свічки.

Десь у глибині дзвінко й чітко падали, розбиваючись, краплі, а йому здавалося, що його перевертає з ніг на голову. Тут, серед цього світла, все було наче вирване з кореня. І він зашепотів гострим шепотом: "Мамо! Мені треба твоєї ласки! Мамо, я хочу, щоб ти прийшла до мене й повернула сонце дитинства. Воно так віддалилося від мене, що я гублю вже нитки, які мене до нього в’язали. Мамо, — шепотів він. — Я зрозумів одну істину: коли людина губить нитки, що в’яжуть її з живим світом, вона тратить себе".

13

Як тільки падали крізь мале загратоване віконечко перші сонячні промені, він розплющував очі. Лежав якийсь час і дивився на свою стіну. Всі вони, на отій стіні, поступово вдягались у плоть, як того хотів. Всіх добре знав, тож і в свинячій голові було знайоме обличчя. Оця спорідненість — людини й тварини — жахала його й захоплювала. І кінь, і осел, і гуска, й пес мали під його пензлем стільки ж людського, як і кожен з людей — від тварин. Зіслизував з ложа й кидався до фарб. Барви кликали його душу, він мав із ними свої, нікому не відомі стосунки, знав, що вони, як діти, можуть слухатися його, а можуть бути непокірними. Не думав, яку фарбу покласти і як саме — клалася сама, і так, як треба. Шаленів від цієї казкової легкості — досі не дізнавав такого. Не відав ще такого сліпого, дикого щастя, адже малював раніше, що замовляли, як наказував чернечий чи попівський перст. Так, за ним завжди йшов тлустий чоловічок із смиренною пикою і з тілом свині. Згодом той чоловічок уріс обома ногами йому в карк, як виростає гриб із дерева, і стукав тупим, тлустим пальцем по черепі. "Я розчавлю тебе, ченче! — бурмотів Григорій, кидаючи й кидаючи фарби на стіну. — Я вже й зараз тебе розчавив і намалюю це також!" Так, він бачив той образ: чернець на карку, який росте, як гриб; чернець, якого викорчовуєш із власного тіла і в якого не ноги, а таки коріння; вирване коріння, і з нього ллється кров; лють і нещадність того ченця — чи житиме людина після такого корчування? Величезне полегшення, яке відчувається: моторошна легкість, хоч з тебе потоками ллється власна-таки кров…

Вечорами в нього з носа лилася кров. Сидів на підлозі, і в нього крутилася голова. Задирав угору обличчя й молився. Великій силі, яка поставила його на це змагання. Великому духові, який дав його життю це дивне ояснення…

Після того приходив смуток. Можливо, приходить пора, думав повільно він, коли віднаходиться особливий спокій. Перелесники вже не тягнуть у темряву, де чатують золоті розсипи чи болото. Іди знай, що там попереду, але людина йде, бо не може інакше. І не те біда, що вона

втрапляє в болото, — гірше, коли оманливі вогники й розсипи — це блискучі черепки.

Плуганився до ложа, відчуваючи, як проймає все тіло дрож. Падав, і його котило, як котить розлютована річка камінь. Накручував на себе довгі зміясті водорості, поступово сам перетворюючись у камінь, обточений водою.

Десь ударив дзвін. Заколивалося наповнене міддю повітря, і він опритомнів. Проте відчував отупіння. Щось одноманітне й жорстоке сиділо в його мозкові. Стиснув скроні. Перед ним знову застрибали тіні ченців. Вони танцювали, п’яно погукуючи, — там, на стіні, творилась вакханалія. Ченці підіймали вгору писки з надмірно витягнутими губами і горлали незрозумілі заклинання, спів їхній був радше ревом — ченці танцювали. І здалося Григорієві, що це танок смерті, забутий, поганський танок, який танцювали його прадіди. Може, тому Григорій притулив руки до обличчя, як учив його в дитинстві дід, схилився й випростався.

— Білий Боже, — покликав він. — Білий Боже!

І бог Білун прийшов. Був це старий, білий як сніг дід, великого зросту, з мудрими очима, був це дуже приємний дідусяк, котрий усміхнувся Григорієві тепло й зичливо.

— Ну що, синку, — спитав він, — вирішив згадати старовину? Мене вже ніхто не кличе з тутешнього світу, — я забутий бог!

— Ти Білий Бог, — сказав Григорій. — Ти мусиш знати істину.

— Моє друге ім’я, — сказав Білун, — Вічна Сподіванка.

— Я тебе хочу запитатися, — сказав Григорій.

— Питай, сину, — відповів Білий Бог.

— Чи є істина в добропорядності? — спитав Григорій.

— Коли ти цього хочеш, — відповів Білий Бог.

— Що робиться з тими, хто позбавлений чеснот?

— Нічого, — відповів Білий Бог. — Хіба що їх карає часом мирський суд.

— А інша сила? — спитав Григорій. — Сила хреста?

— Сила хреста — це те, що хочеться самим людям. Боги можуть тільки бути порадниками.

— Значить, всьому ціна невисока?

— Висока, — відповів Білий Бог. — Ціна визначається висотою любові.

— А в чому розрада?

— В моєму другому імені, — відказав Білун. — Я вже назвав його тобі — Вічна Сподіванка.

14

Григорій прокинувся мокрий від поту. Знав, що розмова та — тільки сон, але зараз, коли зазирало в його келію сонце, це вже не займало його. Він розширив очі і наче вперше подивився на стіну і стелю, по яких розкинулася його чудна картина. Дивився на все здивовано і неймовірно — робота була закінчена. Малювання грало в ранковому світлі відчайною грою барв і тонів, і він, вдивляючись у нього, раптом побачив, що всі ті мальовані люди починають оживати. Вони невдоволено заворушилися і про щось голосно засперечалися. Позирали в його бік роздратовано й

розлючено, і він аж до стіни притиснувся. Так, він уже зрозумів, що сталося. Звідтіля, із стіни, з глибини ранку, котрий уже зачинався, на нього раптом рушив похід розлютованих людей, з якими довгі роки ділив хліб-сіль. Вони збилися в монолітну стіну й рушили на нього як вороги, в них фанатично заблищали очі, а в руках у кожного залізяки й ножі, якими хочуть збити із стін те, чому віддав він свій останній вогонь. На чолі того походу йшов архімандрит, його колишній приятель, а зараз тяжкий ворог. У нього горіли очі, і був він запалений ненавистю ще більше за інших. Вони йшли на нього грізно й неухильно, торкаючись один одного плечима, і він заплющився, щоб знайти укриття хоч так.

1973 р.